

מעצבים ישראליות בראשון לציון

תרומתה של ראשון לציון לעיצוב הישראליות והעבריות החדשה

יונה שפירא

אחד התחומים שבהם בולטת במיוחד תרומתם של אנשי ראשון לציון בראשיתה, הוא יצירתם של סמלי לאום וערכים תרבותיים ארץ־ישראליים חדשים: דגל והמנון, שפה ותרבות, ובעיקר תודעה מקומית עברית, לימים "ישראלית".

ראשון לציון נוסדה בט"ו באב תרמ"ב (31 ביולי 1882). שמה נגזר מן הפסוק: "ראשון לציון הנה הנָם ולירושלים מבשר אתן" (ישעיה מא, כז), ונראה שתכונה זו – ראשונה לציון – אפיינה לא מעט את המושבה בראשיתה. למושבה הגיעו אישים בעלי חזון והשכלה, שהיו מעין "מנהיגות מעצבת" ביצירת הלאומיות והתרבות העברית בארץ ישראל. אותם אישים פעלו ליצירת סוג חדש של יהודים בארץ ישראל, ורעיונותיהם ופעולותיהם השפיעו לא רק על המושבה, כי אם על כלל היישוב היהודי בארץ, אולי אף בעולם. מי היו אותם אישים? ומה הייתה הרוח שבהשראתה פעלו?

אחד מהם היה זלמן דוד ליבונטין, ששימש יושב ראש "ועד חלוצי יסוד המעלה", הגוף המייסד של ראשון לציון, ראש ועד המושבה הראשון, ובהמשך ניהל את "אוצר התיישבות היהודים" בלונדון והקים את בנק אפ"ק ביפו (לימים בנק לאומי). בליבונטין פיעמו רעיונות לאומיים עוד בצעירותו, כפי שכתב לימים:

ורעיון שיבת ציון התעורר בי כמה פעמים בחיי. עוד בהיותי נער ולמדי בגיאוגרפיה, כי הרפובליקה ליבריה נתיסדה ע"י הנגרים באפריקה, שאלתי את נפשי: אם הנגרים יוכלו ליסד רפובליקה חופשית לעצמם, מדוע לא נלך אנחנו ליסד לנו ממלכה בארץ אבותינו? [...] התרופה האחת למכתנו היא – לתקוע לנו יתד בין עמי בני שם, בארץ אבותינו, בארץ ההיא ששמה נולדנו והיינו לעם (ז"ד ליבונטין, "לארץ אבותינו", א, תל אביב תרפ"ד, עמ' 7-8).

ליבונטין לא היה היחיד בשאיפותיו מרחיקות הלכת. בראש ספר התקנות של המושבה, שנכתב ביפו טרם הקמתה, רשמו המייסדים: "מטרת מיסדי המושבה להיטיב המצב החומרי והמוסרי של בני העדה והיו למופת לאחינו בני ישראל הבאים להאחז באה"ק [ארץ הקודש], לעורר לבות עמנו לישוב א"י" (ספר התקנות להמושבה "ראשון לציון", יפו תרמ"ב). מייסדי ראשון לציון, כך מתברר, ראו עצמם כהולכים בראש המחנה, ושאפו לשמש דוגמה ומופת לבאים אחריהם. גם אנשי ביל"ו, שהגיעו למושבה זמן קצר לאחר ייסודה, הדגישו בתקנותיהם את הלאומיות ואת תחיית השפה העברית. ואכן, בעשורים הראשונים לייסודה יצרו ראשוני המושבה סמלי לאום, ערכים ומוסדות שביטאו את חזונם: בראשון לציון עוצב והונף הדגל הכחול־לבן הראשון בעולם; הותאמה מנגינה לשיר "התקווה" והושרה לראשונה; הוקמו בית הספר וגן הילדים העבריים הראשונים; נוסדה אגודת "קרן קימת" הראשונה לציון; הוקמה תזמורת עברית ראשונה; נבנה בית העם העברי הראשון, והוענקה לראשונה זכות בחירה לנשים בארץ ישראל.

יונה שפירא היא אוצרת מוזיאון ראשון־לציון, ופרסמה לאורך השנים קטלוגים ופרסומים של המוזיאון, וכן מספר מאמרים ב"עת־מול" על העיר ועל קורותיה.

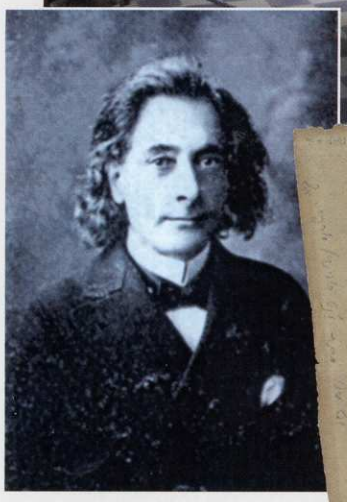

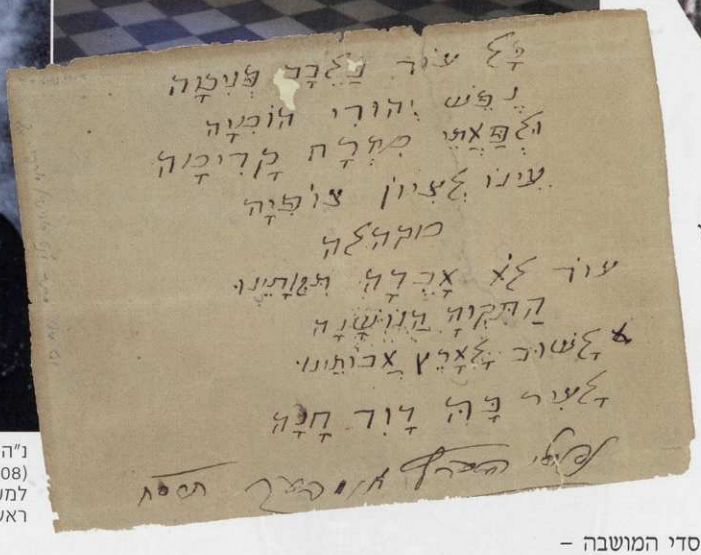
פאני מאירוביץ'

"וזו דמות הדגל אשר עשינו"

ישראל בלקינד ופאני מאירוביץ' היו הראשונים שיצרו דגל כחול־לבן ועליו מגן דוד. בלקינד הגיע למושבה חודשים מספר לאחר הקמתה, בראש קבוצה של אנשי בי"ל, הקדיש את עיקר מרצו להוראה, הקים מוסדות חינוך עבריים, כתב ספרי לימוד והשתתף בכמה מן היוזמות ה"ראשוניות" במושבה. פאני מאירוביץ' הייתה אשתו של מנשה מאירוביץ' הבי"ל־ויי, ובתו של אחד ממייסדי המושבה – זאב אברמוביץ'. הדגל עוצב והונף לראשונה ביום הולדתה השלישי של המושבה, בט"ו באב תרמ"ה (1885), ואת יצירתו והנפתו תיאר בלקינד במכתב לזאב דובנוב, כשבועיים וחצי לאחר האירוע: "ואני ופני מאירוביץ' היינו טרוחים [כך במקור] בינתיים בעשיית דגל. וזו דמות הדגל, אשר עשינו: יריעת אריג לבנה, שתים־שתים רצועות של תכלת משני קצותיה, דוגמת הטלית שלנו, ומגן דוד של תכלת באמצע" (א' דרויאנוב (עורך), "מימים ראשונים": ירחון לדברי התחיה בישראל, א, תל אביב 1934-1935, עמ' 35-43). הדגל נישא בידי יהושע אוסוביצקי, פקיד הברון, בראש תהלוכה של ילדי המושבה, ובערב התנוסס מעל ראשי החוגגים באמצע המושבה (כיום כיכר המייסדים).

מאירוביץ' ובלקינד איחדו בעיצובו ובצבעיו של הדגל את הטלית והמגן־דוד, שני סמלים יהודיים רבי משמעות, שייצגו באופן טבעי גם את הלאומיות היהודית. אין פלא, אפוא, כי שש שנים מאוחר יותר הונף בנס ציונה דגל דומה (1891) ובשנת 1897, תריסר שנים לאחר שנוצר והונף לראשונה בראשון לציון, קיבל הקונגרס הציוני הראשון את הצעת דוד וולפסון וקבע את הדגל כדגל התנועה הציונית. לאחר הקמת המדינה נבחר דגל זה לדגלה של מדינת ישראל ומאפייניו עוגנו בחוק הדגל תש"ט.

נ"ה אימבר ו"התקווה" בכתב־ידו (1908, באדיבות הספרייה הלאומית); למעלה: "מרתף אימבר" במוזיאון ראשון־לציון (צילום: יונה שפירא)

"מכל השירים מצא חן בעיני שיר 'התקוה'"

ראשון לציון היא אף ערש הולדת ההמנון הלאומי, שנוצר במשותף – אם גם לא במודע – בידי המשורר נפתלי הרץ אימבר ושמואל כהן, איש המושבה.

אימבר התייחס בהערכה רבה לאנשי ראשון לציון ולרוחם החלוצית, וביטא זאת במאמרים ובשירים שכתב על אודותיה. הוא אף התגורר בראשון לציון במשך שלושה חודשים בשנת תרמ"ד (1884), וביקר בה עוד כמה פעמים. וכך כתב עליה, תוך שהוא אף משווה בין בני ראשון לציון לבני מושבות אחרות:

> **נכספה נפשי שבת בהמושבה ראשון לציון אשר שם מושב החלוצים לבני ישראל, ראשון לציון הנה הנם [...] ראיתי כי נעלים המה מבני שאר המושבות באמֶץ הלב, ובאמונת אמון לרעיון הקדוש "שיבת ציון", גם יתרון הכשר דעת להם, כי כמעט כולם ידעו קרוא עברית ורוסיא [...] אם כל היום יעמלו [...] אז בלילה יקדישו עתותם [...] לחכמה ולמדע"**

(נ"ה אימבר, "ראשון לציון", חבצלת, ד' בניסן תרמ"ו וכ"ה בניסן תרמ"ו).

על פי עדותו, את הגרסה הראשונה של השיר "תקוָתינו" כתב אימבר ברומניה בשנת תרל"ח (1878), והשיר על תשעת בתיו נדפס לראשונה

בספר שיריו, "ברקאי", שראה אור בירושלים בשנת תרמ"ו (1886). את הניסיון הראשון להתאים מנגינה למילים של אימבר עשה בראשון לציון ליאון איגלי, אולם המנגינה הייתה מסובכת ונשכחה מלב. שמואל כהן, איכר צעיר מראשון לציון, הוא זה שבשנת תרמ"ז התאים לשיר "תקוָתינו" מנגינה של שיר עגלונים מולדבי, "העגלה והשוורים":

מכל השירים מצא חן בעיני שיר 'התקוה' [...] בבואי לראשון לציון [...] והנה אין שרים את 'התקוה' [...] החילותי אני הראשון לשיר את 'התקוה' עפ"י המנגינה הזרה שידעתי – זו המושרה כיום בכל תפוצות ישראל [...] תחילה לא זכו לא השיר ולא המנגינה לתשומת לב. שרים היינו אז שירים יותר חשובים [...] לא עלה על דעתנו לעשות את 'התקוה' להמנון הלאומי שלנו (ש' כהן, "התקוה", בוסתנאי, ל [ג' בחשון תרצ"ח], עמ' 20-21).

כאמור, בתחילה לא נחשב "תקוָתינו" כהמנון. התאמת המנגינה למילים נעשתה מתוך הצורך בשירים עבריים, שהתעורר בקרב שוחרי תחיית הלשון העברית. מורי בית הספר העברי הראשון, מרדכי לובמן ודוד יודילוביץ', ועמם ישראל בלקינד, ערכו תיקונים במילות השיר בהסכמת אימבר, ואחריהם, בשנת תרס"ה (1905), היה זה יהודה לייב מטמן כהן מנהל בית הספר ששינה את הבית השני לנוסח המוכר לנו כיום. את השיר הרבו לשיר ב"אולמו" של המייסד צבי ליבונטין, ששימש בית ועד לצעירי המושבה ולאורחיה.

עם ייסוד רחובות בשנת תר"ן (1890), שלוש שנים לאחר שהושר לראשונה, אימצו אותו גם מייסדיה כשיר המושבה, והשיר בן תשעת הבתים נדפס לראשונה כשיר זמר בעל פזמון חוזר בשירון העברי הראשון, "שירי עם ציון", שראה אור בשנת 1896 בידי מנשה מאירוביץ'. אברהם משה לונץ, שהדפיס את השירון, הוא שנתן לשיר את השם "התקוה", והשיר התקצר לכדי שני בתים, ככל הנראה כאשר החלו להתייחס אליו כאל המנון לאומי של ממש.

מילותיו של אימבר, "אני דיברתי את המלים והעם השיב לי בשיר", מבטאות נאמנה תהליך זה, שבו בחר העם עצמו בשיר ששיקף את כמיהת הלב של היהודי באשר הוא. "התקוה" פילס את דרכו אל מעמדו ללא כל גושפנקה רשמית: על אף שמאז "קונגרס אוגנדה" בשנת 1903 שרו את "התקוה" בסיום כל קונגרס ציוני, הוכרז השיר כהמנון התנועה הציונית רק בקונגרס ה־18, שנערך בפראג בשנת 1933. בשנת 2004, מאה ושבע עשרה שנה מאז שרו אותו לראשונה בראשון לציון, קבעה הכנסת בחוק את "התקוה" כהמנון הלאומי. לולא המנגינה שהתאים שמואל כהן, והתיקונים שהכניסו בשיר מורי ראשון לציון, ייתכן שהשיר – כמרבית שיריו של אימבר – היה נשכח מלב.

"בית הספר העברי החדש הוא הגשר לתחית העם"

בית הספר העברי הראשון נוסד אף הוא בראשון לציון בשנת תרמ"ז/ח (1887/8), בידי מרדכי לובמן ודוד יודילוביץ'. לובמן, יליד רוסיה הלבנה ומודד קרקעות בהכשרתו, הגיע למושבה בשנת תרמ"ד, נתמנה למנהל הראשון של בית הספר ואחר כך למפקח על כל בתי הספר במושבות הברון ביהודה. הוא הנהיג לימודים כלליים בנוסח אירופי, והחל ללמד חלק מן המקצועות בשפה העברית. יודילוביץ' עלה לארץ מרומניה בשנת תרמ"ג, הצטרף לאגודת הביל"ויים "שיבת החרש והמסגר" בירושלים, והיה מבאי ביתו של אליעזר בן יהודה. יודילוביץ' נתמנה למורה בראשון לציון, והוא זה שהחל ללמד את כל המקצועות בשפה העברית, על פי שיטת "עברית בעברית". המורים כתבו ספרי לימוד בעברית, כאשר בן יהודה, ממקום מושבו בירושלים, משמש להם "מורה המורים". על מטרתו הלאומית והתרבותית של בית הספר כתב יודילוביץ': "בית הספר העברי החדש הוא הגשר לתחית העם, לתחית הארץ ולתחית הרוח: לשון עברית מדוברת בפי הדור החדש" (ד' יודילוביץ', ראשון לציון התרמ"ב-התש"א, ראשון לציון תש"א, עמ' 192).

גן הילדים העברי הראשון והגננת אסתר שפירא, 1899 (ארכיון התמונות יד בן־צבי)

בית הספר העברי הראשון, 2007. משמאל למעלה: בית הספר בשנת 1965 (צילום: משה פרידן, לע"מ)

דב חביב לובמן, שעל שמו נקרא בית הספר העברי הראשון

דוד יודילוביץ'

יודילוביץ', שהיה בהמשך למנהל בית הספר, הקים בשנת תרנ"ח (1898) גם את גן הילדים העברי הראשון, והגננת העברייה הראשונה הייתה אסתר שפירא, בוגרת בית הספר במושבה. שפירא השתלמה בגן הילדים האנגלי בבית הספר אוולינה דה רוטשילד בירושלים: "ואסתר ידעה היטב את הסוד של 'עבודת פרבל': לעשות את עצמה קטנה למען יבינוה הקטנים [...] העברים הפעוטים הראשונים בגן הילדים העברי הראשון בימינו" (שם, עמ' 203). יודילוביץ' אף תרגם לעברית ספרות ילדים, ויחד עם בן־יהודה ויהודה גרזובסקי ערך את עיתון הילדים העברי הראשון "עולם קטן", שהתפרסם לראשונה בשנת תרנ"ג. בשנותיו האחרונות ערך ספר רחב יריעה המאגד בתוכו את תולדותיה של ראשון לציון ואת מעשיהם של ראשוניה.

"לתת גאולה לארץ אבותינו"

בשנת תרמ"ט (1889) נוסדה בראשון לציון האגודה "קרן קימת", שמטרתה הייתה לרכוש קרקעות בעבור יהודים בארץ ישראל. היה זה 12 שנה לפני ייסוד "קרן קימת לישראל" של ההסתדרות הציונית. את השם "קרן קימת" הציע דב חביב לובמן, כורם ואיש ציבור מראשון לציון, ומזכיר האגודה היה המחנך והמילונאי יהודה גרזובסקי. בתקנות האגודה נרשם בין היתר: "לתת גאולה לארץ אבותינו ולאחד לבות אחינו העובדים על אדמת הק' [...] הכסף הבא לאוצר הח' [החברה] קדש הוא כליל למקנה אדמה" (אצ"מ, A192 , תיק 764).

האגודה, שבייסודה השתתפו גם אנשים ממושבות ומערים נוספות, הצליחה לאסוף סכום כסף, אולם עקב מות הגזבר ליאון בינשטוק ירד הכסף לטמיון, והאגודה פסקה מלהתקיים סביב שנת תרנ"ד. כעבור שלוש שנים העלה פרופ' צבי הרמן שפירא, בקונגרס הציוני הראשון, את הרעיון להקים קרן לאומית של העם היהודי לרכישת אדמות בארץ ישראל. הרעיון יצא אל הפועל עם יסוד "קרן קימת לישראל" בקונגרס החמישי בשנת תרס"ב (1902).

"שיהיה הכל ברוח הלאומית"

מה היה בראשון לציון ובאנשיה שיצר את התנאים ואת ההשראה ליצירה רבגונית זו? האם המטען התרבותי והחינוכי שעמו עלו? או השפעות מן התנועות הלאומיות שהתבססו באירופה באותן שנים? ההייתה זו אמונתם הבלתי מעורערת בדרכם? או אינטואיציה היסטורית שהנחתה אותם?

נראה כי הנחות אלו כולן נכונות הן. בה במידה, אין להתעלם ממפעלו ומרוחו של הברון רוטשילד, שהיה בהם כדי ליצור כר נוח להגשמת חזונם של אנשי ראשון לציון: "האיש חפץ שיהי' הכל ברוח הלאומית, על כל פנים קרוב לרוח היהודים הקדמונים, ועל כן רצונו שילמדו עברית במושבות, ולו הצליח שידברו שם עברית כי אז שמח מאד" (א' בן־יהודה אל מ' אוסישקין, כ"א בתמוז תרמ"ז, בתוך: ש' לסקוב [עורכת], כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ ישראל, ב, תל אביב תשמ"ב, עמ' 248). ואכן, למרות העליות והמורדות במערכת היחסים בין פקידות הברון לאנשי המושבה, נמצא כי הפקידות לא הפריעה בדרך כלל ליוזמותיהם הלאומיות, ואף סייעה ומימנה את חלקן. בית הספר העברי נוצר ונוהל בידי המורים, שקבעו את תוכני הלימוד, אולם הברון הוא זה שהקים מבנה לבית הספר, שילם את שכר המורים ומימן הדפסת ספרי לימוד עבריים. אנשי הפקידות היו אף בין התורמים לקרן קימת הראשונית, בין מייסדי התזמורת, ותמכו בהקמת בית העם, שנבנה ביוזמת האיכרים ועל חשבונם.

בראשון לציון חברו כוחות שונים, שהניחו יסוד לעיצוב דמותו של יהודי ארץ־ישראלי חדש: עובד אדמתו, יוצר ומקדם ערכים לאומיים ותרבות עברית, ופועל למען תחיית עם ישראל בארצו.

תודתי לד"ר יוסי לנג, לאליהו הכהן, לנאוה קסלר ולתרצה חביב גרין על הערותיהם המלומדות.

לעיון נוסף:

1. א' הכהן, "כיצד הפכה 'התקוה' להמנון", עת־מול, 22 (חשון תשל"ט), עמ' 2-5.
2. ת' חביב גרין, קרן קימת הראשונה לציון, ירושלים תשנ"ו.
3. ד' יודילוביץ' (עורך), ראשון לציון התרמ"ב-התש"א, ראשון לציון תש"א.
4. י' לנג, "תחיית הלשון העברית בראשון לציון: 1882-1914", קתדרה, 103 (ניסן תשס"ב), עמ' 85-130.